

KÖZVÉLEMÉNYÜNK TÁRSADALOMLÉLEKTANI TÉNYEZŐI.

Az írást az ember sokszor nagyon improduktív munkának érzi. A gondolatok, mikor leírjuk őket, már elavultak. Csak akkor voltak újak, érdekesek, sejtelmesek, mikor megszülettek; belekényszerítve a betűk anyagi testébe, jéggé merevednek. Ebben az értelemben utópia az időszerű könyv fogalma. Minden könyv leírása pillanatában idejét múlta. Aki írta, nem írná még egyszer ugyanúgy.

És mégis vannak időszerű könyvek. A gondolatok hasonlítanak az emberi sorshoz: nem abban van a halhatatlanságuk, hogy az örökifjúság, örökújdomság szűzi pártájában megmaradnak, hanem hogy új gondolatokat szülnék. A jó könyv olyan, mint a jó föld: termékeny. De, hogy az lehessen, időszerűnek kell lennie, ahhoz a korhoz kell szólnia, amelyre hatni akar. És lehet-e ma időszerűbb, izgalmasabb kérdéstről írni, mint azokról a politikai rendszerekről, amelyek engesztelhetetlen feszültsége mindnyájunk idegrendszerében itt fáj?

Ezek voltak legelső gondolataim, amikor *Ottlik* Lászlónak a politikai rendszerekről írt érdekes és színes ismertetése¹ a kezembe került. Lehetetlen komoly érdeklődéssel nem olvasni ezt a könyvet, amelyben egyrészt a polgári demokráciák, másrészt a totális államok létrejötte, viszonyai, eszméi peregnének végig szemeink előtt.

Minden kornak megvan a kedvenc gondolata, ami jobban jellemzi, mint az az évszám, amivel a történetíró megnevezi. Ilyen hordozó gondolat volt pl. a római világbirodalmi eszme, a keresztesháborúk, a nemzeti államalakulás, a reformáció

¹ *Ottlik* László: A politikai rendszerek. Klny. A mai világ képe, Politikai Élet c. kötetéből. M. kir. Mgyetemi Nyomda. Budapest. 363—354. oldal.

nagy mozgalmának eszmei csirája, a liberalizmus s a történelmi materializmus szélsőségeibe foszló gondolati képe. És ilyen hordozó gondolat ma az ideális politikai rendszer utáni törekvés. Mert ne tévesszen az meg bennünket, hogy minden kornak vannak vallási, gazdasági, kulturális, politikai stb. problémái egyaránt. Nem a lehető problémakör szélessége, hanem az érdeklődés *súlypontja* az, ami változik, ami nem az ma, mint volt tegnap, ami tehát jellemzi a kort. Mint ahogy mindannyiunk egyéniségében benne él még az egész múlt és benne él már az egész jövő. S mégis a múltból csak halvány emlékeink, a jövőről csak szegényes vízióink vannak. Akármennyire hozzátartoznak ezek is egyéniségünkhöz, tudatunk fénye gyöngye ahhoz, hogy az egész látóhatárt besugározza, hogy mindent lásson; kénytelen egyetlen kis pontban összpontosulni. Amit itt lát, az a jelen.

A látókörnek ez a szükségképeni korlátoltsága nem öregbíti az emberi méltóságot. De számolnunk kell vele, mint történeti ténnyel. És vigasztalódhatunk is fölötte azzal, hogy a történelem nagy korszakainak egyoldalúsága és elszigeteltsége a pszichológia röntgenszemei előtt épúgy elveszti értelmét, mint ahogy a liberálista individualizmus elszigetelt egyénei is hibás absztrakcióknak bizonyultak. A pillanatok keresztmetszetében nézve olyan rendszertelen zűrzavart látunk a világban, mint a természet tudós pl. egy csepp víz mikroszkopikus képében. Ez az ember élete, ahogy mindennap látjuk. — Évezredekben nézve nagy rendszerek kristályosodnak ki tekintetünk előtt. Fajok, nemzetek, világnézetek, korok hömpölygő árában eltűnnek a mikroszkopikus vízcseppek, az egyének. Ez az ember második arca. S a végtelenség látószögéből nézve, sub specie aeternitatis, feloldódnak a korok és terek, a vér és az anyag egymásba folyó határai. Ismét előttünk áll az Ember, mint a folyamok örök áramlásával szemben a tenger örök állandósága. Ez az ember harmadik arca. De melyik az igazi?

Talán nem is lényeges. Az egyén, a faj, a kor, a tömeg, az emberiség lényege egyaránt hozzáférhetetlen tapasztalatunk számára. Nemcsak emberiséget, fajt, kort: embert sem látott, fogott, hallott még senki. Mert az ember más, mint az a kémiai vegyület, amit közvetlen tapasztalatunk tárgyának tartunk; a faj más, több, mint összeverődött tömeg; a kor több, mint pillanatok,

évszázadok láncolata; az emberiség több, mint egyoldalú fajok, szüklátkörű korok ölelkezése. Ez, amivel *többek* vagyunk anyag-nál időnél és számnál, ez az ember igazi magva s ebben nem különbözik egymástól az egyén és a tömeg, a pillanat és az örökkévalóság.

Ezért egyoldalú és hamis minden olyan beállítás *Aris-toteles-ától* a múlt század homo oeconomicus-áig, ami *Platón* kétlábú tollatlan állatát, az embert pusztán egyén-nek, pusztán polgárnak, pusztán gazdának, pusztán egy közös-ség önállótlan sejtjének stb. akarta feltüntetni, nem látva az emberi hibáktól az emberi méltóságot; a koronkint, helyenkint változó divattól nem látva az embert.

Ez természetesen nem változtat azon a tényen, amiből kiindultunk, hogy t. i. az egyes koroknak megvannak a maguk kedvenc gondolatai. Nem változtat ezen, csak a jelentőségét méri le. A mindennapi élet körében egy-egy kornak és népnek a gondolatvilága nagyon is érzeteti hatását. Erről írnak, gondolkoznak, beszélgetnek a legtöbben. S mivel a bölcs ember — mint már a kínaiak rájöttek — ritkán tud beszélgetni, a beszédes emberek pedig ritkán bölcsök: az írók nagy hivatása, hogy öntudatosá tegyék ezeket a tudattalan erőket, tisztázzák azokat az eszméket, amelyeknek a kor hordozója, s amelyek egyik stádiumát képezik az örök emberi lélek kibontakozá-sának.

Ottlik László könyvének igazi nagy jelentőségét éppen abban látjuk, hogy ennek a fontos hivatásnak igyekszik, éspedig nem sikertelenül, megfelelni. Nagy szociológiai érzékkel, komoly tudományos apparátussal megírt munka; és mégsem tudomá-nyos mű. Több annál: irodalom. Láthatólag nem azt tekinti hivatásának, hogy egy szűk tudományos körnek szóljon, s ezért jelentősége nem rövid jogászi analiziseiben van. Ezekben a szerző — hivatásának tudatában — nem is merült túlságos mélyen el. Feladatát a nagy politikai rendszerek elébünkvetítésében találja meg. Soraiból félelmesen dübörögnek elő azok a kísérteties erők, amelyek azóta egy újabb európai háború lángnyelveibe fonódtak össze. A polgári demokráciák közül a brit kabinetrendszert, francia parlamentarizmust és észak-amerikai prezidencializmust, a totális rendszerek közül pedig

a szovjetorosz új despotizmust, olasz új abszolutizmust és német új cezarizmust ismerteti lebilincselő, közvetlen előadásban. Ha igaza van *Carlyle-nak* abban, hogy a világ történelme végső fokon a tettek történelme, vagyis azoké a hősöké, géniuszoké, akik valaha itt működtek, akkor ebben a könyvben *Mussolini, Roosevelt, Hitler*; stb. életművének érdekfeszítő ábrázolásán keresztül a jelenkor egész világtörténelme itt lüktet. Eleinte az volt a tervünk, hogy e tanulmány a szóbanforgó könyv ismertetésére szorítkozzék. Ez azonban nem sikerült. Hamarosan rájöttünk, hogy azok a nagy problémák, amelyekről itt szó van, nem férnek bele egy ismertetés keretébe. Talán magába a korba sem férnek bele, hanem fordítva: a kor él bennük, és nem a háború fog dönteni fölöttük, hanem ők döntenek majd a háború fölött.

Világnézeti alapok.

Az érzékeny és finom műszerek erősen reagálnak a legkisebb környezeti változásra is. Ezért nem kell csodálnunk, ha az a pszichózis, amely elkerülhetetlen velejárója egy nagy háború kirobbanásának, nem maradhatott hatás nélkül a munka értékelési szempontjaira, amely egyébként e szempontok relativitását igen tudatosan hangsúlyozza. Mint írja: bármennyire is érdeke a társadalom minden tagjának, hogy valamilyen politikai rendszer fennálljon, az emberi csoportok érdekeinek különbözősége folytán nincsen olyan rendszer, amely mindenkinek megfelelné. Az eredmény, hogy mindenki önmagát tartja elvi alapon állónak, saját érdekét közérdeknek. Vagyis az érdekek szerinte «világnézeti» alakot öltenek, hiszen mindenkinek önkénytelenül is rokonszenves az az eszme, amely érdekeinek megfelel, s mindenkinek jólesik elhinni, hogy nem saját érdekeinek, hanem a közérdeknek szolgálatában cselekszik. Ebből levonható az a jóleső tanulság, hogy az emberek általában nem cinikusak; pusztán élethez, elvi alap nélkül nem is lehetne őket küzdelemre felhasználni. Nekem e tanításnál *Napóleon* jutott eszembe, aki már szintén látta, hogy katonái nem napi öt fillér zsoldért vagy néhány szegényes érdemrendért engedték magukat lemészároltatni, hanem mert a képzeletükhöz, a szívükhöz szólt.

De ha igaz is az, hogy az állásfoglalásaink mögött álló érde-

kek valamilyen világnézet bevehetetlen erődjébe igyekeznek visszavonulni, kétségbe kell vonnunk azt, hogy ez a legtöbb esetben sikerülne nekik. *Ottlik*¹ a világnézet kifejezést különféle értelemben használja. E helyen általában elméletet ért alatta, amely tudatos értékelő állásfoglalásból ered, s ezt zárt, minden másnak érvényét kizáró elvek, eszmények rendszerévé igyekszik kiépíteni. Ebben az értelemben világnézet szerinte a nacionalizmus, szocializmus stb., mint politikai filozófia. Más kérdés, hogy mivel ez gyakorlatilag is hatni akar, a történelem szempontjából csak akkor jön figyelembe, ha valamely társadalmi csoport a maga politikai érdekeinek kifejezésére magáévá tette s ekként a politikai elméletek és a társadalmi csoportok közt, melyeknek állandó jelleget viszont csak valamely elmélethez csatlakozás ad, kölcsönös kiválasztás megy végbe.

Ezzel szemben rámutatunk arra, hogy igazi világnézeti ellentétek esetén nincs értelme vitának, mert tulajdonképen nincs közös nyelv, amin a vitatkozók megérthetnék egymást, más lévén a közös kifejezések mögött a jelentés; ilyen ellentétnek látom a hívő és kételkedő (gondolkozó) lelkiakat különbségét, amire az optimista-pesszimista, radikális-konzervatív, keresztény-buddhista stb. gondolkodás ellentéte is visszavezethető; de nem látom ilyennek a szocializmus, nacionalizmus, liberalizmus, materializmus stb. ellentétét. Ezek szerintem politikai vonatkozásban semmi egyebek, mint a jog helyességére vonatkozó felfogások, s így különbözőségük oka legtöbbször nem a végső értékmérőül elfogadott erkölcsi felfogás, vagyis világnézet különbözőségében rejlik. Azonos világnézet alapján állók között is lehetséges ugyanis eltérő vélemény valamely tételes jogintézmény értékére nézve. Nem az a baj, hogy az embereknek eltérő világnézetük lenne, — hiszen *Ottlik*² szellemes megjegyzése szerint általában nincs is világnézetük, csupán egy elit-vezetőrétegnek, — hanem az, hogy gondolkodásuk nem mindig van úgy kiművelve, hogy az azonos alapból (világnézetből, illetőleg hiányából, ha ugyan ez utóbbi is nem egy alakja a világnézetnek) azonos következtetésre tudnának jutni.

¹ *Ottlik*: i. m. 366—7., 371., 374. stb. lap.

² *Ottlik*: i. m. 373. lap.

Tömeg és elit.

Nem a világnézetek, hanem a politikai nevelés, a közvéleményképzés körül van tehát hiba. A közvélemény nagy jelentőségét senki sem ismeri el jobban, mint *Ottlik*,¹ aki politikai dialektikáját egyenesen arra a tételre építi fel, hogy az élet részét képező politika változásai a közvélemény változásai által jönnek létre, s így mindig utóbbi az, ami hat, vagyis a végső társadalmi realitás. Ezt igyekeznek a társadalmi és politikai áramlatok meghatározni, a mélyből felszínre hozni; magán a felszínen ugyanis szerinte a «világnézeteket» látjuk, amelyek azt fejezik ki, hogy a társadalom egyik vagy másik csoportja mit tart kívánatosnak. Ezzel szemben a közvélemény a társadalom felfogása arról, hogy mi az adott pillanatban a realitás, melyik a győzelmi esélyekkel bíró világnézet. Másszóval: a világnézet állást foglal, küzdésre késztet; a közvélemény megállapít, dönt. Ő az az «egyenleg», amely a világnézetek erőviszonyait méri. E világnézetek egyébként a nagy tömegre mindig csak appellálnak; valójában csak a társadalom intelligens, *vezető* rétegeiben, az ú. n. elitekben vannak otthon, s így a közvélemény sem a tömegek, hanem az elitek véleménye. A társadalom normális állapota az elitcsoportok közti harc «hintázó» egyensúlya. Mindezek eredményeképp a közvélemény változásainak oka a szerző szerint mindig világnézeti győzelem vagy vereség, amely utóbbi rendszerint az illető világnézetet hordozó társadalmi csoport küzdőképességének, vitalitásának hanyatlásával kapcsolatos.

Bármilyen érdekesítő és szellemes is ez a levezetés, részünkről nem tehattük egészen magunkévá. A világnézetnek és közvéleménynek ilyen értelmű szembeállítását márcsak azért is aggályos, mert az, amit itt a szerző «világnézetnek» nevez, a saját, korábban adott meghatározását sem fűdi, s tulajdonképpen semmi egyéb, mint maga a közvélemény, kialakulásának állapotában.

A világnézet fogalma, őszintén szólva, nem tisztázható egészen pontosan, mint ahogy más végső kérdés sem. Már maga az a körülmény, hogy az emberek rendszerint akkor

¹ *Ottlik*: i. m. 371. s köv. lap.

hivatkoznak rá, amikor gondolatmenetüket nem akarják vagy nem tudják tovább indokolni, bizonyossága annak, hogy itt olyan határfogalomról van szó, aminek más fogalmakhoz viszonyítása ugyanolyan kockázatos dolog, mint a matematikai egyenletekben 0-k és ∞ -ek alkalmazása. Ha már egyáltalán élünk ezzel a — hangsúlyozom — kétes értelmű kifejezéssel, akkor lehetőleg igyekezzünk alkalmazkodni — márcsak félreértések elkerülése végett is — az általános szóhasználathoz, amely világnézet alatt valami egyéni, belső, közvélemény alatt pedig inkább valami társadalmi, külső, tömeglélektani tényezőt ért.

De állítható az egyén és tömeg ilyen élesen szembe egymással?¹ Hiszen az egyes emberbe az ősök erein, kortársak, halott és eleven kultúrák szellemén keresztül más emberek tömege, az egész emberiség, az egész világ bele van sűrítve; s másrészt a tömeg is egyes emberekből tevődik össze. Egyik a másik nélkül nem képzelhető. Az egy és a sok nem ellentéte, hanem fokozata egymásnak. A sok csak sok egy s az egy valami kevés a sokból, — ha ugyan nem megfordítva.

Csakhogynem itt nem is az egyén és a közösség, az egy és a sok elvi szembeállításáról van szó; a tömeg ugyanis az itt használt értelemben nem számtani, hanem lelki, pszichológiai állapot. Jól mondja *Jose Ortega y Gasset*,² hogy még csak az sem kell hozzá, hogy az egyének csoportosan, «tömegben» szerepeljenek. Egyetlen személyről is megállapítható, hogy tömeg-e vagy sem. Igen egyszerű ismérve van: tömeg mindenki, aki akár jó, akár rossz értelemben, anélkül, hogy ennek okát kutatná, «olyan, mint a világ», és mégsem szűkül, hanem kitűnően érzi magát olyannak, mint a többiek. Ez a tömeg megsemmisít mindent, ami más, ami kiváló, ami személyes, minőségi és kiválasztott. A kirekesztést kockáztatja az, aki nem olyan, nem úgy gondolkozik, mint az egész világ. Pedig világos, állapítja meg bölcsen *Ortega*,³ hogy ez az «egész világ» nem az «egész világ».

¹ V. ö. *Szabó*: A jogi személyiségről. Társadalomtudomány, XIX. évf. (1939), 96. lap, *U. ö.*: A hitbizományok helyzete Magyarországon. Társadalomtudomány, XX. évf. (1940), 59. s. köv. lap.

² *Ortega*: La rebelion de las masas. 1929. (A tömegek lázadása. Budapest. 1938. 14. s. köv. lap.)

³ *Ortega*: i. m. 17—8. lap.

Az «egész világ» máskor a tömeg és a kivételes, másszerű kisebbség szoros egysége volt. Ma az egész világ a tömeg egymaga. Mert — értsük meg jól — ha azok az egyének, akikből a tömeg áll, magukat sajátosan kiválasztottnak hiszik, egyéni tévedéssel és nem társadalmi visszássággal állunk szemben. «De a jelen perc jellegzetessége éppen az, hogy a közönséges ember jól tudja a maga közönséges voltát, de bátorságot merít e közönségesség jogára és arra, hogy e jogot általánosan érvényesítse.»

Erről a tömegről állítják azt, hogy nem tudatos, egyéni, az egyéni lélek mélyéből fakadó világnézete, hanem csupán ösztönös, kívülről erősen befolyásolható, ingadozó közvéleménye lehet. *Ottlik* László¹ egyiket sem az egyénben, hanem mindkettőt bizonyos társadalmi csoportokban, vagyis egyaránt a tömegben keresi, mivel azonban itt nem találja, a társadalom intelligens, vezető rétegeibe, az «elitekbe» helyezi őket. Ezeknek az eliteknek a fogalmával azonban szintén baj van. A társadalom ténylegesen vezető rétegeinek fogalmilag a szellemi elittel azonosítása ugyanis indokolatlan fikció. A létért való küzdelemben nem a legkiválóbbak, hanem a legélelmesebbek, sőt sokszor még ezek sem, hanem egyszerűen a legszerencsésebbek kerülnek felül. Ez az elit nem «az» elit és a tömegekkel szembeállítására annál kevésbé jogosult, mert sokszor tipikus tömegemberekből áll.

Míg a társadalom vezetőrétege valóban egyenlő a szellemi elittel (ami kivételesen előfordulhat) nincs semmi baj. Ellenkező esetben azonban szükségképpen az illető közület kultúrájának összeomlásához vezet. A tömeg nemcsak akkor tömeg, ha vezetetik, hanem akkor is, ha vezet. Helyesen állapítja meg *Balás* Károly,² hogy a társadalmi mozgalmak kommunisztikus, egyenlősítő, az egyéni kiválóságot visszatartó alakjai türelmetlenségükkel elnyomják az olyan társadalmi rétegek továbbfennállását, amelyek a szellemi és tudományos haladást hordozhatják; márpedig «tehetségtelen és kultúrátlan átlegemberek szervezkedésének és élrejutásának érdeke, eszméi, hízelgései és

¹ *Ottlik*: i. m. 372—3. lap.

² *Balás*: Az emberi haladás társadalmi feltételei és akadályai. Társadalomtudomány. XIX. évf. (1939), 4. lap.

propagandái sohasem pótolhatják a tehetség és jellem előrelátó, többet és jobbanlátó útmutatásait.»

Míg az individualista-liberális kormányzati rendszerek legnagyobb gyengéje a bennük rejlő anarchista magban van, addig a kollektivista-tekintélyuralmi rendszereké az elitkomplexus túlhangsúlyozásában, a formális tekintély kritikanélküli bálványozásában. Előbbi szabadság helyett csak a szabadságig, utóbbi esetleg a feltétlen szolgaságig jut el. Emberi szabadságról csak valahol a kettő közt lehet szó: ahol *már* van szervezet, de *nemcsak* szervezet van. A világtörténelem azt mutatja, hogy az emberi kultúra csodálatos virága csak ilyen talajban tud nyílni igazi pompájában.

Kultúra és technika.

Kultúra? Itt ismét egy olyan kifejezéshez értünk, amihez a legkülönbözőbb jelentéseket szokás kapcsolni. Itt megint nem arról van rendszerint szó, mintha különböző világnézeti alapok ütköznenek össze, hanem egyszerűen arról, hogy az emberek különböző mélységig képesek következtetésláncokat végig gondolni. A kultúra mindenesetre cél, aminek eléréséhez bizonyos eszközök szükségesek. Mivel azonban nem mindenki szeme lát egyformán messze, sokan nem is fáradnak a távoli eszme kutatásával, hanem megállanak a legközelebbi eszköznél, ami feléje vezetni látszik, s azt egyszerűen azonosítják vele. Már említettük, hogy szabadság nélkül nem képzelhető el kultúra. Ezt nemcsak a gyakorlat, a történelem bizonyítja, hanem elméleti megfontolások is. Hiszen a túlzó individualizmus uralma esetén az egyének erői az örökös létért való küzdelemben, a szabad verseny «szabad stílusú» birkózásában felörlődnek; túlzó kollektivizmus esetén pedig nem abban az irányban hathatnak, amely felé természetes tehetségük folytán leghatékonyabbak lennének, hanem egy irányított vonalon, amelyen — az nem egyezvén saját erők irányával — erőiknek csak egy töredékét képesek kifejtetni. A túlzó individualizmus összetöri, a túlzó kollektivizmus összegabalyítja az erőket; a produkció mindkét esetben elmarad, vagy minimumra csökken.

Sokan azok közül is, akik inkább a közeli, mint a távoli

dolgok iránt érdeklődnek, rájöttek arra, hogy a túlzó individualizmus szabad versenye inkább az élelmesek hasznának, mint az emberiség kultúrájának emelésére szolgál. A legelső eszköz, ami alkalmasnak látszott egy új irányban elindulásra, a *technika* hallatlan fellendülése volt. A technika fejlődése eltünteti a távolságokat, közelebb hozza nemcsak a különböző világrészeket, hanem az egymástól még ezeknél is távolabb álló különböző osztályok embereit azáltal, hogy a tömegek életszínvonalát emeli, standardizálja; a jogilag eltörölt rabszolgaságot tényleg is segít kiküszöbölni. Fokozza a munkamegosztás szükségességét, s ezáltal érdekkapcsolatot létesít ott, ahol addig csak érdeellentét volt. Egyszóval bizonyos kollektív szellemet visz be oda, ahol ennek addig nyoma sem volt. Mivel a kultúra tényleg az individualizmustól a kollektívizmussal felé vivő úton található, s ezen egyik első lépést a technika tette meg, sokan ma már egyszerűen azonosítják a kettőt. Nyilvánvaló azonban, hogy itt durva tévedés forog fenn, amivel szemben méltán veti fel a kérdést XII. Pius pápának az új európai háború második hónapjában kiadott körlevele: «Melyik kor szenvedett annyit a lélek ürességétől és a szellem belső szegénységétől, mint éppen a mi korunk, bármekkora haladást tett is a technika és a külső dolgok terén?»¹ A technika pusztán eszköze a kultúrának, ami cél. Ez nyilvánvaló abból, hogy voltak korok, mikor a kultúra mai értelemben vett technika nélkül is elérhető volt s másrészt, hogy a technika kultúraellenesen is felhasználható. Éppen ezért értéke sem önálló, hanem származékos; addig áll fenn, míg a kultúrát szolgálja, s elvész, ha azzal szembe fordul. Az a megállapítás, hogy a technika nem végcél, hanem csak eszköz, nem nagy jelentőségét, hanem csupán értékének önállóságát érinti. Nagy gyakorlati jelentőségét márcsak azért sem lehet tagadni, mert a mai viszonyok között nem képzelhető el hiánya anélkül, hogy korunk kultúrája lényegesen át ne alakulna.

A technika természetesen nem pusztán természettudományos, hanem szociológiai értelemmel is bír. Kizárólagos technikai kérdés például a *szervezet* milyensége, ami kulturális szempontból

¹ V. ö.: *Horváth: Summi pontificatus. Társadalomtudomány. XX. évf. (1940-) 6. lap.*

éppúgy lehet értéktelen, mint értékes. Ez természetes is, hiszen pusztá eszköz. S eszközökre szükség van, hogy a célhoz elérjünk; de sose éri el a célt, aki már az eszközben feltalálni véli azt. Ugyanígy vagyunk a *fegyellemmel*; ez márcsak azért is egyik fontos eszköze a kultúrának, mert megakadályozza azt, hogy az egyéni energiák, összevissza áramolva, egymást megsemmisítsék; de csak eszköz, és önmagában színtelen, üres forma. Hasonló kategória a *szorgalom* és a *munka*. Bizonyos fokig mindkettő elengedhetetlen eszköze a kultúrának; de csak eszköze, aminek a céllal összetévesztése szintén nem a kultúra emeléséhez, hanem az ellenkező irányba visz. Nyilvánvaló ugyanis, hogy nem a szorgalom, hanem az eredmény, nem a munka, hanem a mű az értékes, s az előbbieket csak annyiban, amennyiben ezeket előreviszik. *Arany János* Ágnes asszonya éppoly szorgalmas, mint *Freud* kényszerneurotikus idegbetegei; a bürokrácia minél rosszabb, annál több munkával és szorgalommal éri el ugyanazt az eredményt, amit tehetségesebb módon játszva elérhetett volna. Helyesebben egyáltalán nem éri el. Az agyonhajszolt «kulik» belesavanyodnak a szorgalomba és munkába; aktagyártó gépekké válnak, akik kezében a problémák sablonná laposodnak; az önképzésre se idejük, se erejük. A gondolkodást a technika, a simlikeresés «művészete» helyettesíti. Az öncélú munka nem nemesít, hanem lealacsonyít, mert elvonja a figyelmet az igazi nagy célokról. Az ilyen emberek mindig csak a részleteket fogják látni, sohasem a nagy egészet. Látókörnélküli, lélektelen gépezetekké válnak, mérhetetlen távolban a kultúrember ideálja alatt, aki pedig egyedül tud *ember* maradni minden körülményben. Újabban mind sűrűbben olvashatja az ember azt a nevetéséges vádat, hogy a munkát, a népeknek ezt a «legeslegelső és legeslegnagyobb erényét» a keresztyénség detronizálta, és pedig azzal, hogy a bűnbeesés hátrányos következményeként fogja fel. Ezzel szemben meg kell állapítanunk, hogy a szemlélődő életmód tisztelete eddig még minden magas kultúrájú társadalom fogalmában immanens volt a keresztyénség előtt (görögök: *Nietzsche!*), és ennek körén kívül is¹; ez a szemlélet pedig a

¹ V. ö. *Lin Yu Tang*: A bölcs mosoly. Ford.: Benedek Marcell. Budapest, 1939. 153. s köv. lap; *u. ő.*: Mi kínaiak. Ford.: Benedek Marcell, Budapest.² 329. s köv. lap.

zakatoló, öncélú, látókörnélküli, üres munka kultuszával szöges ellentétben áll.

Mindezekkel azonban csak arra mutattunk rá, hogy mi *nem* kultúra. Azzal, hogy *mit* tartunk kultúrának, még mindig adósok vagyunk. A kultúra, azt hisszük, valami tipikusan emberi dolog. Az állatoknak nincs kultúrájuk — bár szervezetük és fegyelmezetten dolgozó, örökdő, harcoló csoportjaik lehetnek. Ezzel adva van az a terület, ahol a kultúrát keresnünk kell; ez pedig — bár *Szofoklész* szerint akkor legédesebb az élet, ha az ember nem gondolkodik — csakis a *gondolkodás* birodalma lehet. Nemcsak azért, mert *Descartes* óta tudjuk, hogy azért vagyunk, mivel gondolkozunk, hanem azért is, mert a világ csak mint Nem-Én, tehát Énünknek sajátmagában élő ellentéte bír számunkra jelentéssel. Minden, ami emberi, a gondolkozással kapcsolatos; az Én: alanya, a Világ: tárgya. Az Ember hivatása, hogy a mindenség káosza benne értelmet nyerjen. Érzékein át, lelke tudatalatti mélyéből, álmain keresztül képek élednek tudatában. Mindegy, hogy fantázia vagy intuíció az, ami ezek mögött tárgyakat sejt. A tárgy, a mindenség sokasága mindenesetre itt, a szemléletben, az alanyban találja meg egységét. Ez a szemlélet, az alany szemlélődő tudatának mindent egységbe, értelembbe, jelentésbe, értékbe foglaló csodája azonban nem olyan egyszerű dolog, mint amilyennek látszik. Minél mélyebben belement ugyanis a lélektan ennek a különös jelenségnek, énünknek vizsgálatába, annál kevesebbet talált belőle, helyesebben annál inkább rájött, hogy amit Énnek gondolt, az annak csak kis, torzított képe. Ahogy a modern fizika kezéből mindjobban kicsúszik az anyag, ahogy törvényei valószínűségekké, valóságai látszatokká alakulnak át, úgy a modern lélektan kezéből is eltűnik az ember; énjének határai beleolvadnak a múlt és jelen végtelenjébe. Az tehát, hogy én nézem a világot, nem igen jelent mást, mint hogy a világ nézi bennem önmagát. A tömeg eltér ugyan a szemlélet többi tárgyaitól abban, hogy maga is szemlélő alanyiságokból áll. Ez a körülmény azonban nem alakítja át tárgyból alannyá, hanem csupán a részalanyiságok saját szemléletére van hatással, amennyiben egyik lényeges tudatalatti tényezőként befolyásolja tudatuk alakulását. Így születik meg a közvélemény, amely tehát tulajdonképpen nem is a közé (ami a tudatnak

nem alanya, hanem tárgya), hanem az egyéni vélemények olyan része, ami más egyének véleményével közös.

Amit mi kultúrának nevezünk, az semmi más, mint a *gondolkodásnak* egy módja. S mivel láttuk, hogy a gondolkodás legfőbb szerepe, leglényege, hogy az értelem, a jelentés, az érték, egyszóval az alanyiség egységét teremti meg a dolgok, a világ zűrzavarában: annál magasabbrendű, minél tökéletesebben tölti be ezt a hivatását. Vagyis a gondolkodásnak horizontálisan széleskörűnek, sokoldalúnak, vertikálisan mélynek kell lennie. A részletek sose önmagukban, hanem összefüggéseikben érdekliek, az összefüggések összefüggése pedig a gondolkodó alany egységébe olvad. A kultúra semmi más, mint az ideális, vagyis átfogó és egységes gondolkodás lehető megközelítése. S mivel ez cél, irány, ami felé haladhatunk, de el egészen sose érhetjük, a kultúra nem állapot, hanem ideál, ami többé-kevésbé megközelíthető. Már ebből is nyilvánvaló, hogy a technikai haladás nem azonosítható a kultúrfejlődéssel. A technika rendeltetése ugyanis nem a gondolkodás tökéletesítése, hanem helyettesítése. Amíg ez csak eszköz arra, hogy a gépies munkák alól a gondolkodás mentesíttessék azért, hogy további tárgyakat kereshessen magának: a technika igazolt és üdvös dolog; mihelyt azonban a technika nem felszabadítani, hanem végleg helyettesíteni, kiküszöbölni akarja a gondolkodást: áldásból átokká változik, kultúráról nem lehet többé szó. De nehogy valaki félreértsen: az átfogó gondolkodás nem lexikális gondolkodást jelent, ami tulajdonképpen nem is gondolkodás. *Hume*, tudomásom szerint, csak egy nyelven tudott, de azon keresztül többet látott és értett meg a világból, mint az összes 50—100 nyelven beszélő nyelvcsodák. *Beethoven* lelkében a világnak igazabb és mélyebb képe muzsikált, mint a Brockhaus-lexikon összes szerkesztőiében együttvéve. Nem a részleteken, hanem az összefüggéseken van a súly. Ezért legmagasabb minden eddigi kultúrák között a görög kultúra, amiben az emberi *gondolkodás* legegységesebb és legmélyebb megnyilvánulását látjuk. Leggyakrabban a zsidó és a modern európai kultúrát hasonlítgatják ehhez. Reménytelen kísérlet. Az egyik színes, de felszínes teo- és plutokratikus, a másik sivár technikai egyoldalúságával a gondolkodásnak sokkal szűkebb, tökéletlenebb alakját képviseli.

Mivel a kultúra a gondolkodás tulajdonsága, egy és oszthatatlan, mint az. Részletekben el sem képzelhető, mert ahol hiányos, egyáltalán nincs meg. Ezért kultúrellenesek a mai kornak azok az irányai, amelyek kultúremlékek helyett ügyes előmunkásokat, mesterembereket, tudósok helyett specialistákat, egészséges emberek helyett rekordereket képeznek.

A kultúra, mint a gondolkodás bizonyos fejlettsége, tipikusan egyéni tulajdonság. A tömegeknek ugyanis, amint közismert, a gondolkodás nem erős oldala. Bizonyos vonatkozásban mégis beszélhetünk kultúráról a tömegekkel kapcsolatban is, hiszen a közvélemény, ha legmélyebb tényezői nem-tudatos, irracionális természetűek is, kétségkívül a gondolkodásnak egy formáját képezi. Ez az egyéni gondolkodás fejlettségét, egysegítő erejét természetesen sosem érheti el, s így a kultúra hordozói mindig a kivételes, nagy egyéniségek lesznek; mint *Carlyle*¹ mondja, a nagy emberek mindig csodálatraméltók; sőt végeredményben nincs is más csodálatraméltó. Ezzel szemben azt se feledjük, hogy halhatatlanságuk a tömeg emlékezetében él, amely — mint ilyen — sohasem fogja őket megérteni, de kitermel magából új és új nagy egyéniségeket, akikben az ő potenciális energiája gondolatokká élesedik. Ez az értelme a tömeg kultúrájának, aminek színvonala annál magosabb, minél fejlettebb, vagyis a nagy egyéniségek gondolkodását minél inkább magába felvevő a közvéleménye.

Individualizmus és kollektívizmus.

A közleménynek ez a kiemelkedő szerepe egyaránt méltánylást talál, azonban különböző elbírálással, az individualisztikus és kollektivistikus rendszerek modern, helyesebben modern ruhát öltött ellentétében. *Ottlik* László² e két irányzat ellentétét egészen eredeti módon fogja fel. A párt — mondja — a szerint, hogy helyzetét, győzelmi reményeit, vagyis a közvélemény-egyensúlyt hogyan ítéli meg, foglal el individualisztikus vagy kollektivistikus álláspontot. Ha a csoport optimisztikusan,

¹ *Th. Carlyle: On Heroes, Hero-worship and the heroic in history* London. Chapman & Hall Ltd. 1901. 10. lap.

² *Ottlik: i. m. 376. s. köv. lap.*

bizakodóan ítéli meg helyzetét, ha azt hiszi, hogy a politikai hatalmat «rohammal» tudja elfoglalni, arra fog hajlani, hogy kollektivistikusan fogalmazza meg világnézetét. Ez azt jelenti ő szerinte, hogy annak az osztálynak emberi típusát, amelyre a pártalakulás «appellál», a többinél különbnek, a nemzet, vagy akár az egész emberiség elit-típusának tekinti, igényt formál arra, hogy az «egészt» ő képviselje, a többi elemeken uralkodjék, a politikai hatalom monopóliumát magának tartsa fenn. Ha viszont a csoport helyzete nem látszik kedvezőnek, — írja — vagy a közvetlen agresszív fellépésre a csoport még nem tartja magát elég erősnek, akkor individualisztikusan fogalmazza meg világnézetét, s az emberi egyenlőség eszméje alapján tagjainak a hatalmon lévő csoport tagjaival egyenlő jogokat, szabadságot, boldogságot követel. Ebből a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a hatalmon lévő csoportnak a kollektivistikus felfogás tesz jobb szolgálatot, az ellenzékben viszont az individualizmus van helyén. A politikához ugyanis ügyünk igazságába s erőnkbe vetett erős hitre van szükségünk, mondja, s ezt csak a saját természetes felsőbbségünkbe vetett — kollektivistikus szellemű — meggyőződés biztosíthatja. Az individualisták ilyen önbizalma viszont összeütközésben lenne egyenlőséget valló világnézetükkel. Éppen ezért az idealisztikus felfogás szerinte nem a harc, hanem a kompromisszumok barátja, ami szükségképen megalkuvással jár, s mindig az individualisztikus, materialista szellem uralmának kedvez, és gyakran aláássa mindegyik fél világnézeti bázisait. Ezért indokolt szerinte, hogy a másik fél a forradalom vagy az államcsíny eszközához nyúljon. Ezt az értékítéletet alátámasztja a szerzőnek¹ a politikai célokról vallott felfogása is. Ha a politikai hatalom értékelési módja individualisztikus, mondja, a politika célja a boldogság, tehát a mulandóság szolgálata. Ha kollektivistikus, úgy célja a dicsőség, vagyis a végtelenség szolgálata.

A szerzőnek ez a fejtegetése nagyon találó, ha az egyik korabeli állam utolsó évtizedére gondolunk. Valószínűleg a szerző lelki szemei előtt is ennek az államnak az adottságai lebegtek, mikor az individualizmus és kollektivismus fenti megkülönböz-

¹ *Ottlik*: i. m. 368. lap.

tesét elgondolta. Amilyen találó azonban ez a leírás a szóbanforgó állam átalakulásának érzékeltetésére, olyan célját tévesztett akkor, ha nemcsak erre az államra gondolunk. Ne feledjük ugyanis, hogy egy kollektív és egy individualista rendszernek nem minden előnye és nem is minden hibája folyik abból, hogy az illető rendszer kollektív vagy individualista-e. Vannak olyan jelenségek, amelyek az illető rendszerrel mindig velejárnak, s vannak, amelyek épúgy járhatnak vele, mint az ellenkező rendszerrel. Ha a kollektív és individuális rendszerről elvi meghatározást akarunk adni, akkor természetesen csak azokat a jelenségeket vehetjük figyelembe, amelyek e rendszerrel mindig együttjárnak, vagyis amelyek a fogalmához tartoznak.

Az, hogy melyik rendszer az optimista, hogy melyik akar rohammal érvényesülni, semmiesetre sem tartozik a különbség lényegéhez. A világtörténelem mindkét részről felesszámú példát nyújt ily tulajdonságokra. A két rendszer célja sem igazít el bennünket, mert nagyon üres volna az a kollektív mozgalom, amely a pusztá dicsőséggel megelekednék, és az egyéni célok sokkal változatosabbak, semhogy a boldogság sablonjába bele lehetne őket szorítani. Eltekintve attól, hogy ez a célkitűzés tökéletesen meg is fordulhat; az individualista *Napóleon* például agloire-t, a dicsőséget, a kollektivistá *Marx* viszont a legnagyobb szám boldogságát csillogtatta meg végső célként. És hová tegyük azokat az irányokat, amelyek a kötelesség, a szeretet, a részvét, a heroizmus, a lemondás stb., stb. célját tűzik ki maguk elé? Ami pedig a dicsőség örökkévalóságát illeti, az isteni költő szavai jutnak eszünkbe: «Oh vana gloria deli' umane posse! Com'poco verde in su la cima, dura, Se non é giunto dall'etati grosse!» (*Dante*). Nem. Ezek nem lehetnek lényeges különbségek.

Vájjon az *egyenlőség* hirdetése nem tartozik a lényeges különbségek közé? Ha ezt ki tudjuk mutatni, már van valami használható értékítélet a kezünkben. Hiszen a természetben, akárhová nézünk, sehol sem találunk egyenlőséget. Nemhogy az embereknek, az állatoknak, a növényeknek, de a köveknek, a csillagoknak, az atomoknak is van bizonyos egyéniségük. Nincs két egyforma tojás, nincs két egyforma hajszál. Csakhogy az a baj, hogy az egyenlőség csalétkét — ami igen bevált jel-

szónak bizonyult — mindkét rendszer dogmatikájában megtaláljuk. Amilyen jellemző az individualizmusra a francia forradalom «égalité»-ja, olyan jellemző a modern kollektivistikus mozgalmakra a félreismerhetetlen egyéniségellenes irányzat, az uniformizálási törekvés. Sőt valljuk be: az egyenlőségnek az individualizmus célkitűzései közé felvételét semmiesetre sem tarthatjuk az individualizmus lényegéhez tartozónak, amihez inkább a szabad verseny, a legkülönbek természetes kiválasztása, az egyéniség abszolút tisztelete tartozik. Az egyént pusztán eszköznek felfogó kollektívizmus viszont az egyenlőség, az egyenlő alárendeltség nélkül aligha volna képzelhető. Mivel azonban — logikusan vagy illogikusan — de mindkét rendszer felállította az egyenlőség követelményét: elhatárolásukra ez semmikép sem látszik alkalmasnak.

Még érdekesebb a *materializmus* szerepe az individualizmus és kollektívizmus rendszerében. A materiális szemléletet egyidőben «a» tudományos szemlélettel egyenlősítették. A természettudományos gondolkodás, a pozitív módszer a szellemtudományok fokmérőjeként kezdett szerepelni. Ez az irányzat azonban megfordult. Mióta kiderült, hogy a természettudományok törvényei is relatív értelműek: a természettudományok is a szellemtudományok szemléletét kezdik átvenni, s a pozitív módszerek helyébe mindinkább a pszichológiai módszerek lépnek. A materializmus nem «a» szemléletmód, hanem csak egyik, méghozzá igen korlátozott szemléletmód, amely erősen a felületen mozog. Ezzel azonban megint úgy vagyunk, hogy mind a két rendszerben fedezhetnek fel ellenfeleik materialista szélsőségeket. Az individualizmus ellen láttuk fent *Ottlik* ilyen értelmű észrevételét. Ez a rendszer döntő előnyhöz juttatta szerinte¹ a homo oeconomicust, a polgári embertípust, mesterségesen megteremtette a kapitalizmust, a köz- és magánügyek, az állam és társadalom szétválasztását, a «magánembert». Így azután a polgárt megvédi a törvény, a törvényt a hatalom és a hatalmat megtartja a pénz. Ebben az értelemben írja az individualizmusról *John Dewey*² is, hogy szükségképpen pénzkultúrát, üzleti civilizációt von maga után. Másrészt a kollektívizmus materialisztikus tendenciája sem

¹ *Ottlik*: i. m. 381. lap.

² *Dewey*: Individualism old and new. New-York. 1930. ⁹, 59. lap.

tagadható. Ahogy az individuális kor a homo oeconomicust, úgy ez a tömegembert juttatta mesterségesen döntő előnyhöz, hiszen olyan állapotokat teremtett, amelyeknél minden érvényesülési lehetőség «csak egy bizonyos mozgalom irányán belül» (*Balás*) lehetséges.

Különösen szembeszökő ez a túlzó materializmus a bolsevizmusban, amely semmi más, mint hamisítatlan történelmi materializmus; ezért vezet vissza mindent a tévesen pusztán materiális értelemben felfogott gazdaságra s állítja tanításai középpontjába az osztályharcot. Hiszen a társadalmi osztályok, eltekintve történeti különállásuktól, ami döntő érv semmiesetre sem lehet, szintén tipikusan gazdasági kategóriák. Különállásuknak főoka a munkamegosztás gazdasági szükségessége; korrekciója, hogy nem jelentenek kasztrendszert, mert az átjutás egyik osztályból a másikba mindenkinek lehetséges. Emellett a technika haladásával az osztályok közti különbség mind kisebb lesz, mivel a tömeg életszínvonala emelkedik. A legideálisabb persze az volna, ha az egyes osztályoknak csak munkaköre, de nem életszínvonala különbözne; őszintén szólva a gazdasági szükségesség csak ezt követelné meg. Emberi kultúránk alacsonyosságát mutatja, hogy erről mai viszonyaink között álmodni sem lehet. Az osztályok felől egyébként sok téves nézet is alakult ki. Tipikus példája ennek azok tanítása, akik az átöröklést jelölik meg az osztályok mai elkülönülésének igazolásául. Okoskodásuk azonban egészen téves nyomokon halad. Az átöröklés jelentőségét ma már senki sem tagadja; de nem a szakismeretek, hanem a tehetség, nem a tulajdonságok, hanem a képességek öröklődnek. Ezek pedig nem egyes osztályok privilégiumai. Amerikai statisztikák szerint a legtöbb nagy ember a középosztály alacsonyabb rétegeihez tartozó családokból kerül ki, s a legalacsonyabb osztályok is számos zsenit — mindenesetre legalább annyit, mint a legfelsőbbek — adtak a világnak. Tehát az átöröklést hagyjuk ki az osztályok küzdelméből. Ezért téves egyébként *Ottlik*-nak¹ az a megállapítása, hogy az osztály az egy embertípushoz tartozó egyének összesége. Hiszen éppen ő állapítja meg helyesen, hogy az osztály nem politikai, hanem gazdasági szervezkedés; az embertípusok

¹ *Ottlik*: i. m. 375—6. lap.

viszont gondolkodásmódjukban s nem gazdasági tekintetben különböznek egymástól. Persze, hogy az életmód és -színvonal a gondolkodást is befolyásolhatja; de nem változtathat annak nagy elvi irányain, nem ölheti meg a világnézetet, ami a lélek mélyében van, s az embertípusok kialakulását illetőleg ép ez a döntő. Ilyen körülmények között nagyon időszerű az a megállapítás,¹ hogy a politikai nevelés elemi feladata lenne a különböző társadalmi rétegek, különösen az intelligencia, a munkásság és a parasztság között való megértésnek vagy legalább érintkezésnek a művelése, amit természetesen már a társadalomra és jogra vonatkozó eszméket ismertető egyetemi előadóterekben meg kellene kezdeni. Egyszóval: az osztályokat megértésre és összefogásra s nem egymás elleni harcra kellene indítani. De ne gondoljuk, hogy a materializmussal a kollektív irányok modern és következetesebb alakjainál is nem találkozunk. Kétségtelenül materialisztikus megfogalmazású pl. a faj biológiai elmélete. Faji különbségek kétségkívül vannak, mint ahogy osztálykülönbségek is. Ezek természetesen szintén nem abszolút különbségek. A technika akkor, mikor az osztályokat közelebb hozta egymáshoz, ezt tette a fajokkal is. A fajok keveredése mindig megvolt bizonyos mértékig, s olyan mérvben fokozódik, amilyen mérvben közeledünk a világ egysége felé. Ettől egyelőre elég messze vagyunk, s így felmerül a fajok különböző értékének kérdése. Ezzel azonban ép olyan zavarok vannak, mint az osztályok különböző értékével. Az átöröklésnek ugyan itt nagyobb jelentősége van, mint az osztályokon belüli átöröklésnek, mivel a faji tulajdonságoknak több közük van a tehetségek minőségéhez, mint az osztály tulajdonságoknak, amelyekről nem gazdasági értelemben nem is igen beszélhetünk. Azonban itt meg az a baj, hogy a természet bölcsesége a jó és rossz tulajdonságokat nagyon igazságosan osztotta ki — körülbelül úgy, mint *Descartes*² szerint a józan ész, amiről mindenki azt hiszi, hogy neki jutott belőle legtöbb. Így azután minden faj azokat a tulajdonságokat

¹ *Horváth*: Politikai nevelés és politikai propaganda. Szociális Szemle. I. évf. (1940). 44. lap.

² *R. Descartes*: Oeuvres choisies. Discours de la méthode pour bien conduire sa raison et chercher la vérité dans les sciences. Paris. 1876. (Garnier Frères Ed.) 1—2. lap.

tartja legkülönbek, amelyek éppen benne vannak meg. A természet ezt igen szerencsésen oldotta meg; a baj csak akkor kezdődik, ha valamely faj nemcsak a maga, hanem egy más faj körében is érvényesíteni akarja faji tulajdonságait. Csak az a szerencse, hogy ez igen kivételes helyzet. Tulajdonképpen csak két esetben kell vele számolnunk. Az egyik a fajok érintkezési határterülete; a másik egy vagy egyes idegen fajok uralma alatti területen szétszórva élő idegen fajú egyének. Az előbbi súrlódás lefékezése a nemzetközi jog feladata. Az utóbbi súrlódási lehetőség viszont aránylag ritka, mert a nagyobb, az uralkodó faj rendszerint elnyeli, asszimilálja a belekerülő idegen egyéneket, kivéve ha nagyobb összefüggő tömegekben élnek, vagy ha az idegenek faji tulajdonságai annyira eltérőek az uralkodó fajétól, hogy nem a különállás, hanem az asszimiláció lenne természetellenes. A két lehetőség közül az utóbbi egyébként márcsak azért is kivételes, mert az ennyire eltérő fajok rendszerint nem egymás szomszédságában, hanem területileg is annyira távol élnek egymástól, hogy gyakorlatilag a különbözőségükből folyó ellentéteknek nem is igen van módjuk kirobbanni. A történelemben csak két példa van erre: Amerikában a színesindian, néger), Európában a zsidókérdés. Távolról sem szándékunk, hogy ezek tárgyalásába itt belemenjünk. Mindenesetre nagyon tévednek azok, akik ezekben valami modern, világnézeti kérdést látnak. Nézzenek végig 1000 esztendő magyar és nem magyar törvénytárain s látni fogják, hogy ez a probléma mennyire nem új.

A faji kérdéstről befejezésül csak egészen általánosságban annyit kívánunk még megjegyezni, hogy bármennyire természetesek is ezek a különbségek, a többi faj iránti türelemnek — épúgy, mint az udvariasságnak¹ — csak addig van értelme, amíg ez kölcsönös. Egyébként mindig a legtürelmesebb faj húzná a rövidebbet. És még egyet: relatívok a faji értékek vagy nem relatívok, egy hivatásának tudatában lévő faj sohasem fogja a azt eltúrní, hogy életereit, ideggócait idegen világszemléletű más fajiság tartsa huzamosan megszállva. Az én életem csak addig az én életem, amíg én irányítom a magam értékelve, hajlamai,

¹ Horváth: Polit. nevelés, 45. lap.

meggyőződése alapján; a tökéletes idegen irányítás legfeljebb tökéletes gépezetet csinál belőlem, de az már nem vagyok én. Minden szervezet csak a saját törvényei szerint tud élni, fejlődni, boldogulni; vagy feldolgozza, vagy kiveti magából az idegen anyagot. Ha nem ezt teszi: beteg. Ámde a betegség nem lehet életcél; a beteg szervezetnek vagy el kell pusztulnia, vagy meg kell gyógyulnia. És végre is nem lehet rossz néven venni a szervezettől, ha inkább meggyógyulni igyekszik. Ez a szabadság legmélyebb értelme a nagy emberi közületek életében. S azok a nem egészen célzatosság nélküli törekvések, amelyek erről azt igyekeznek a köztudatba dobni, hogy üres szószátyárkodás, s az érte vívott küzdelmek feleslegesen teszik kockára a nemzetek «jólét»-ét, fejlődését: nagyon a felületen mozognak. A szabadság egy nemzet számára ugyanannyit jelent, mint az egészség az emberi szervezetnek; nincs az a jólét, amiért érdemes volna elcserélni. Már csak azért is, mert a nem szabad nemzetek jólétét rendszerint épűgy mások fölözik le, mint a nem egészséges emberek vagyónát.

Látjuk az előadottakból, hogy a materializmus mind az individualisztikus, mind a kollektivistikus rendszerek eszmekörében megtalálható. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy ez ismét nem használható fel a két rendszer közötti különbségtételre. De nemcsak a materializmus megléte, hanem az is közös jellemzője a két rendszernek, hogy a materializmus tulajdonkép egyikőjük fogalmi jegyeihez sem tartoznék szükségképen, s merő véletlen, illetve helyesebb kifejezéssel rajtuk kívül álló okoknak tudható be, hogy a történelemben együtt merültek föl. Hogy az individualizmus mennyire nyugodhat, s a történelem folyamán nagyon sokszor nyugodott is idealisztikus alapokon, arra voltaképen felesleges is kitérni. Tulajdonképen sosem az individualizmus, mint ilyen, hanem az emberek materialisták, s maga a rendszer csak azért jön kapcsolatba ezzel, mert a «laissez-faire» elve következtében szabadon hagyja őket materialistának. A mai kollektív rendszereknél már más a helyzet, mert ezek maguk materialisták, s nem pusztán az emberek, akiket irányítanak. De ez csak a jelenlegi kollektív rendszerekre áll, mert elképzelhetők olyanok is, amelyeknél a materializmus egyáltalán nem játszik szerepet; sőt e rend-

szerek közül az olasz határozottan közel jár ehhez az ideális irányhoz.

De ha mindazok, amikről eddig szó volt, nem világítják meg az individualisztikus és kollektivistikus rendszer különbségét, akkor miben kell ezt keresnünk? Megmondja a nevük: az előbbi rendszernek az individuum, az egyén a célja, a közösség csak eszköz az egyén érdekében; az utóbbi rendszernek viszont a közösség a célja, s az egyén pusztán eszköz ennek érdekében. Előbbi ideálja az egyén szabadsága, utóbbié az egyén önfeláldozása.

Közvélemény.

Ezekután visszatérhetünk a közvéleményhez, ami — mint fent már rámutattunk — a tömeg kultúrájának hordozója. Nagy jelentőségét ma már minden vonalon elismerik; de míg az individualisztikus rendszerekben a vadon tenyésző mezei virág, addig a kollektivistikus rendszerekben a féltve nevelt üvegházi növény életét éli. A közvélemény élettanába, boncolásába itt nem mehetünk bele. De ez felesleges is volna, mikor épen most jelent meg *Horváth* Barna kiváló munkája,¹ ami ezt a kérdést részleteiben tárgyalja. Röviden rá kell azonban mutatnunk arra, milyen eltérő álláspontot foglal el a közvéleménnyel szemben az individualisztikus és a kollektivistikus felfogás. A vita a közvélemény befolyásolása körül forog. Ezt általában propagandának nevezik, bár *Horváth?* találóan mutat rá, hogy ez pontatlan szóhasználat, s a politikai propagandától, amely nem okvetlenül kifogástalan módszerekkel, de mindig csupán az ajánlás és rábeszélés útján szabja meg a lelkiesség feltételeit, meg kell különböztetni a politikai nevelést, amely mindig tiszta módszerekkel, de bizonyos uralom kifejtése útján törekszik ugyanarra, ő félreértések elkerülése végett a lélek *kondicionálásának* semleges kifejezését ajánlja. Azonban meg

¹ *Horváth*: A közvélemény ellenőrzése. Szeged. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Juridico-Politica. Tomus XIV. Fasc. 2. 1939. 63 lap. V. ö. a könyvről a Szociális Szemle I. évf. (1940) 1. számában (39—40. lap) írt ismertetéssel.

² *Horváth*: Polit. nevelés, 42. lap.

kell jegyezni, hogy ehhez ő sem mindig ragaszkodik, mert másik munkájában¹ a helyes közvéleménypolitikáról ő is mint a kritikai tárgyilagosság propagandájáról beszél. S ez természetes is. A propaganda ma már olyan bevett kifejezés, aminek könnyebb az értelmét tágítani, mint egy más szóval felcserélni. Visszatérve tehát a befolyásolásra, az individualisztikus rendszerek ebben a szabadság felesleges korlátozását látják, s így nem tartják ideálisnak. Minél több propagandát használ valamely ország, mondja pl. *R. S. Lambert*,² annál messzebb van az eszményi állapottól. S ezt a gondolatot fejezi ki az a válasz is, amit egyik nagy magyar államférfi a propagandaügyi minisztérium felállítására célzó kérdésre adott, mondván, hogy sokkal többre becsüli a magyar népet, s annak természetes, okos gondolkozását, sem hogy ezt kívánatosnak tarthatná. Ha csak a propagandáról volna szó, s annak feleslegességét állította volna, akkor mondhatnók, hogy két dolgot figyelmen kívül hagyott: az egyik a propaganda kettős értelme; a másik az, hogy vannak állapotok, amikor a propaganda hiánya — már maga is propaganda. Nevezetesen amikor idegen propaganda hatásai elháríthatatlanok. Mivel azonban az idézett kijelentés a propagandaügyi *minisztériumra* vonatkozik, minden szempontból csak helyeselhető. Nyilvánvaló ugyanis, hogy tárgyilagossá, vagyis olyan propaganda megszervezésére, ami a politikai nevelést is magábfoglalja, egy bürokratikus alapon szervezett intézmény teljesen alkalmatlan volna. A helyes megoldásra a fent említett munka³ mutatott rá, amelynek rendkívüli időszerűségére nem győzzük eléggé felhívni a figyelmet. Az az intézmény, amire a szerző a modern államok e sorsdöntő feladatának megoldását bízna, természetesen nem bürokratikus alapon szervezett propaganda-minisztérium lenne, hanem egy tudományos szervezet, a *Közvéleményellenőrző Intézet*, külön kigondoló, kísérletező, szerkesztőségi, referencia- és ellenőrzésbírálati szolgálattal. Az intézmény szervezetét és működését a szerző olyan meggyőzően és szellemesen konstruálja meg, hogy — mint ezt már a Szociális

¹ *Horváth*: A közv. ellenőrzése, 63. lap.

² *R. S. Lambert*: Propaganda. 1938. 9. lap. Idézi *Horváth*: Polit. nevelés. 40. lap.

³ *Horváth*: A közv. ellenőrzése, 23. s köv. lap.

Szemle id. helyén közölt ismertetésben is felvettem — illetékes magas helyen nem volna célszerűtlen megfontolás tárgyává tenni esetleges gyakorlati megvalósítását. A kigondolás a közvélemény természetes vezetőivel történő szabad összeműködés és folytonos kollokviumszerű eszmecsere útján történék. A kísérletező szolgálat a lélektani és mélylélektani tényezők tudományos kutatását, a szerkesztőségi szolgálat ennek tudatosítását végezné. A referenciaszolgálat formulázná és publikálná a problémákat. Végül az ellenőrzésbírálati szolgálat magának az ellenőrzésnek a működését ellenőrizné. Az Intézet a kormánnyal természetszerűleg összeműködnék; de önkormányzattal bírna. Ehhez a magam részéről csak annyit teszek hozzá, hogy e szervezet keretében korszerű elhelyezést nyerhetne az állami és székesfővárosi statisztikai szolgálat is, amelyeknek az állami, illetve városi bürokráciában elfoglalt jelenlegi helyzete természetes feladatkörükkel semmiféle szer- ves összefüggésben nincs.

Az ilyen szellemben vezetett propaganda természetesen mindinkább politikai neveléssé finomul, hiszen mindinkább arra törekszik, és kell is törekednie¹, hogy mások gondolatait ne különleges tényeken, hanem érveken keresztül befolyásolja, vagyis ne pusztán végkövetkeztetéseket terjesszen, az érvek láncolatának megvizsgálása nélkül. Arra kell törekednie, hogy ne a cenzúra és az agyonhallgatás legyen a lényege, hanem az ismeretterjesztés. Számoljon mindenekelőtt a lélektannal, mert az ember lélek, és nem vezet hozzá út más területen. Hogy ennek figyelmen kívül hagyása hova vezet, mutatja az, hogy az elhanyagolt közvéleményű tömegek a történelem tanulsága szerint a döntő pillanatban az ellenkező irányzatot is ugyanolyan áhítattal követik, mint a régit, anélkül, hogy világnézeti és erkölcsi gátlások zavarnák őket. S ez természetes is, mert akárhogy lebecsülik sokszor a közértesültség jelentőségét, az értesültség hiánya vagy hiányossága az, ami a szélsőségeknek és idegen közvélemények vonzásának teret nyújt.² Természetesen, mint minden nevelést, ezt is elsősorban az iskolákban kellene el-

¹ V. ö. *Horváth*: Polit. nevelés, 42. s köv. lap.

² *Horváth*: A közv. ellenőrzése, 20—1. lap.

kezdeni.¹ Méltán kifogásolja tehát *Horváth* középiskoláink nevelési szempontjainak aránytalanságát, amelyek egyrészt a klasszikus műveltségnek nyelvi-irodalmi elemeit, másrészt a természettudományi tanulmányokat túlhangsúlyozzák, a szociális és a politikai eszmék klasszikus és modern tankincsét ellenben elhanyagolják. Ennek, valamint annak, hogy egyetemeken a szociológiának máig sincsen tanszéke, egyenes folyamánya az, hogy az iskola nemcsak államférfivá, de úgyszólván állampolgárrá sem nevel. E bírálattal szemben nem hozható fel, hogy az iskolának, főleg a középiskolának nem is ez a célja. A középiskolák célja, hogy gondolkodni megtanítsanak, se több, se kevesebb. A gondolkodás pedig egyoldalú, ha ezek a színek hiányoznak belőle.

Fejtegetéseinknek végére értünk. Tanulmányunk kezdetén, *Ottlik* László könyvével foglalkozva azt mondtuk, hogy ez igen időszerű. És mit láttunk? Akármelyikéhez nyúltunk az általa felvetett problémáknak, a mának, a magyarságnak, egyéniségünknek sorskérdései tárulnak elébünk. Quod erat demonstrandum. Mikor e sorokat írjuk, ezek a kérdések nem pusztán elméletiek többé. A háború reájuk nyomta bélyegét, és ők rányomták bélyegüket a háborúra. Mióta e kérdések a háború függelékei, optimális megoldásuk utópisztikussá vált a lehető megoldások realitásával szemben. S ha a háborút e kérdések fényénél nézzük, látnunk kell, hogy a «tömegek lázadása» testet öltött. Ebben a nagy összeomlásban, ahol a kultúra a technikával, az egyén a tömeggel olyan élesen áll szemben, mi lehet a mi tennivalónk? Legelső állásfoglalásunknak az individualizmus és kollektivizmus között kell történnie. Az individualizmus letűnt alakjához nem volna érdemes visszatérni; a szabadságot, amit ígért, nem kaptuk meg védőszárnyai alatt; az erőt, ami az egyesülésben van, viszont elvesztettük. A kollektivizmus előttünk álló techniko-materiális formái viszont szintén nem csábítóak; új barbarizmus, új izlámok ferdült kultúrájával fenyegetnek bennünket (*Bálás*), mikor minden szellemi vívmányt, legyen az akármilyen értékes az emberiségre nézve, ha velük nem egyezik, elpusztítanak. S különben is

¹ *Horváth*: Polit. nevelés, 43—4. lap.

azok a fajok, amelyek hordozóik, a maguk képeire és hasonlatosságára teremtették meg ezeket az irányzatokat, amelyeket — talán csak egyetlen kivétellel — ők maguk sem szántak exportcikknek. Mít tehetünk tehát? Meg kell kísérelnünk világszemléletünket — talán először az életben — nem mások kölcsönadott álarcára, hanem a tulajdon magyar lelkünkre, pszichénkre szabni. Ez a psziché nem latin, és még kevésbbé germán. Alapjában individualista, a szabadságról ezer esztendő tatár, török és német járma sem tudta leszoktatni; nem a tömegben keresi saját egyéniségét, hanem egyéniségével pótolja azt, amit tömegben, számban történetének vérzivatarai közt elveszített. Ez az individualizmus azonban nem áll olyan szöges ellentétben a kollektívizmussal, mint egyes nyugati népeké. Gondoljunk ősi jogrendünk mély kollektív szellemére, és arra, hogy az lényegileg mai intézményeink mélyén is itt él, hat közöttünk. Mikor felállítottuk a tételt, hogy a kollektív gondolatnak, az összetartozás, a közösség nagy elvének fokozottan kell érvényesülnie, tulajdonképp nem mondunk mást, minthogy vissza ahhoz a magyar szellemhez, amely történelmünk mélyéből elősugárzik. «Tengerbe, magunkba, vissza! Csak ott lehetünk szabadok!» (Szabó Lőrinc). Az individualizmus és kollektívizmus két véglet, illúzió, ami a maga tisztaságában sehol sincs. A gyakorlatban még legszélsőségesebb alakjuk is tartalmaz valamit az ellenkező rendszerből. A vegyülés arányát sokban faji, sokban történeti tényezők határozzák meg. Ez biztosíték arra, hogy a magyarság soha se fog se «nie poz volam»-individualizmus, se minden egyéniséget elsöprő kollektívizmus végletébe beleesni. Mert örökdik fölötte: a magyar közvélemény.

Szabó József.